

Дочу А. Р.,

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу загального та порівняльно-історичного мовознавства
Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України

ТЮРКІЗМИ-НЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Стаття присвячена тюркізмам ХХІ ст. в українській мові. У ній проаналізовано останні дослідження з цієї проблематики в українській мові. Кількісний склад тюркізмів, вилучених із лексикографічних джерел, показав, що вони становлять 104 одиниці. Тюркізми запозичувалися у зв'язку з потребою номінації флори та фауни, реалій побуту, традицій і звичаїв тюркського світу. У роботі з'ясовано основні типи тюркізмів, а саме: власне тюркізми та гібридні назви. Здійснено тематичну класифікацію неологічної лексики, що поділяється на природничу, кулінарну, суспільно-політичну і адміністративну, лексику на позначення матеріальної та духовної культури. Найбільшу кількість запозичених лексем цих груп пояснюємо відсутністю таких понять в аналізованій мові. Найменше тюркізмів-неологізмів виокремлено в групі, що належить до абстрактної лексики та групи слів, що позначають ознаки предметів та їхні дії. За сферою вживання у роботі розрізняються загальноновживана лексика, екзотизми та вкраплення. Більшість становлять екзотизми, які служать для передачі національного колориту, побуту, устрою, традицій, флори та фауни й характеризуються відсутністю синонімів, похідних назв і нових значень, низьким або нульовим ступенем адаптації. Меншу кількість утворюють вкраплення, які вживаються для експресивно-стилістичного забарвлення, і загальноновживана лексика, що є свідченням активного пристосування деяких тюркських лексем. За ступенем інтеграції частково адаптовані лексеми переважають над повністю адаптованими, що пояснюється невеликим періодом їх побутування в мові. Перспективою подальшого дослідження є аналіз тюркізмів ХХІ ст. в інших слов'янських мовах.

Ключові слова: тюркізм, неологізм, екзотизм, вкраплення, загальноновживана лексика, ступінь адаптації, частково адаптовані та повністю адаптовані лексеми.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української мови вирізняється засвоєнням нових слів різноманітних сфер людської діяльності, особливо з англійської мови, що пов'язано з активними глобалізаційними процесами. Проте неологізми-запозичення з неіндоевропейських мов, зокрема з тюркських, не були ще предметом достатнього висвітлення в українській та в інших слов'янських мовах, що зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є вивчити тюркізми-неологізми ХХІ ст. в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) розподілити тюркізми-неологізми за тематичними групами;
- 2) визначити типи тюркізмів-неологізмів;
- 3) встановити характер тюркізмів за сферою вживання;
- 4) з'ясувати ступінь адаптації тюркських лексем в українській мові.

Лексикографічними джерелами нашого дослідження є словники нової лексики в українській мові, «Словник української мови в 20-ти томах», а також словники іншомовних слів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема українсько-тюркської мовної взаємодії розглядається в працях академіка А.Ю. Кримського «Тюрки, їх мови та літератури» [4], О.М. Гаркавця «Тюркские языки на Украине» [3], Р.В. Болдирева «Деякі питання історико-етимологічного вивчення тюркських лексичних елементів української мови» [11].

У праці академіка А.Ю. Кримського «Тюрки, їх мови та літератури» аналізується належність тюркської сім'ї мов, її типові особливості, питання класифікації тюркських мов, основні праці для ознайомлення з граматиною та лексикологією тюркських мов, зокрема проблема тюркських впливів у слов'янських та європейських мовах. А.Ю. Кримський стверджує: «Напозичалися таки ми татарських слів чимало з іншого сусіднього джерела – од Кримського ханства XV–XVIII ст. та такі й з османської Туреччини» [4, с. 576].

У монографії О.М. Гаркавця «Тюркские языки на Украине» висвітлюється питання тюркських мов на території сучасної України за часів інтенсивних мовних контактів, а також розглядається характер співвідношення тюркських мов із мовами іншої типології та близькоспорідними мовами й діалектами.

У праці Р.В. Болдирева «Деякі питання історико-етимологічного вивчення тюркських лексичних елементів української мови» пропонується кілька історико-етимологічних спостережень над діалектною лексикою української мови.

Тюркізмам в інших слов'янських мовах присвячено праці С. Стаховського [14], О.М. Булики, А.Й. Журавського, М.О. Баскакова та інших дослідників [11].

Тюркізми-неологізми ХХІ ст. в українській мові вичерпно й повно ще не досліджувалися.

Виклад основного матеріалу. «Неологізми з'являються в мові: по-перше, як власне новотвори – шляхом словотворення на основі наявних у цій мові морфем, переосмислення слова та лексикалізації словосполучення; по-друге, як відносні новотвори – внаслідок запозичення мовних одиниць з інших мов...» [12, с. 408–409]. У нашому дослідженні розглядаються відносні новотвори в українській мові – тюркізми-неологізми. У статті послугуємося визначеннями поняття «неологізм», узятим з енциклопедії «Українська мова» та О.Д. Мешкова. Зокрема, на думку О.Д. Мешкова, «... неологізми – це слова якого-небудь періоду, які є новими щодо попереднього періоду; слова, нові для цього різновиду мови (літературної мови, варіанта мови, діалекту); не тільки нові слова, але й нові значення слів (лексико-семантичні варіанти слова), і навіть нові фразеологічні або стійкі сполучення слів; одиниці, що постають із власних елементів цієї мови» [6, с. 11–19]. «Неологізм – слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на цьому етапі її розвитку або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора» [12, с. 408].

Шляхом суцільної вибірки із словників нової лексики, словників іншомовних слів і «Словника української мови в 20-ти томах» було виокремлено 104 лексеми.

Запозичення тюркської лексики зумовлене переважно необхідністю номінації нових понять унаслідок знайомства з реаліями, явищами та подіями матеріального, духовного, природничого, адміністративного та суспільно-політичного життя представників тюркських народів. Деякі тюркізми-неологізми вживаються з метою експресивно-стилістичного забарвлення (наприклад, лексеми *баул*, *джигіт*).

Розподіл лексем за тематичними групами показав, що найбільше запозичувалися тюркізми, які належать до природничої (28,85 %), кулінарної лексики (21,15 %), лексики на позначення матеріальної та духовної культури (21,15 %), суспільно-політичної й адміністративної лексики (13,5 %), лексики, що позначає ознаки предметів (10,57 %). Найбільший відсоток саме цих запозичених слів пояснюємо відсутністю подібних понять в аналізованій мові. Найменше тюркізмів-неологізмів виокремлено в таких групах, як абстрактна лексика (1,9 %) та слова, що називають дії предметів (2,88 %).

Природнича лексика охоплює таке: 1) назви рослин (*бамія* «однорічна трав'яниста рослина родини мальвових» [8, с. 92]); 2) назви тварин (*джейран* «парнокопитна степова тварина роду газелей» [8, с. 218]; *сайгак* «парнокопитна тварина родини порожнисторогих» [8, с. 606]); 3) назви комах (*каракурт* «павук із чорним тільцем і червоними плямами на черевці самця та молоді» [9]); 4) назви риб (*калкан* «цінна промислова риба роду камбалоподібних» [8, с. 325]); 5) природні об'єкти, явища (*кіл* «гірська порода, різновид вибільних глин» [8, с. 351]). До кулінарної лексики зараховуємо таке: 1) страви, м'ясні вироби (*люля-кебаб* «гостра східна страву у формі невеликих котлет або ковбасок переважно з баранячого фаршу» [9]); 2) молочні продукти та напої (*йогурт* «кисломолочний харчовий продукт із різноманітними наповнювачами» [10, с. 97]); 3) солодощі та сушені фрукти (*курага* «сушені без кісточок абрикоси» [8, с. 397]). До матеріальної і духовної культури зараховуємо таке: 1) знаряддя, вироби (*мангал* «довга вузька глибока жаровня на ніжках переважно для приготування шашликів» [9]); 2) споруди (*балаган* «легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки)» [9]); 3) грошові одиниці (*куруш* «розмінна монета в Туреччині та Саудівській Аравії» [9]); 4) музичні інструменти (*домра* «щипковий музичний інструмент із дерев'яним корпусом овальної форми, подібний до гітари» [9]); 5) свята (*байрам* «релігійне свято в мусульман» [8, с. 88]). До адміністративної та суспільно-політичної лексики належать такі групи слів: 1) органи влади, управління (*курултай* «у тюркських та монгольських народів – орган народного представництва, загальнонаціональний з'їзд, під час якого вирішують найважливіші проблеми нації» [9]); 2) адміністративні одиниці (*кишлак* 1) «село в Узбекистані й Таджикистані»; 2) «зимове поселення в кочових народів» [8, с. 350]); 3) назви осіб, професій, титули (*басмач* «учасник збройного угруповання, що протистояло більшовицьким нововведенням» [8, с. 97]).

Більшість тюркізмів є іменниками (90 лексем): *бастурма* «східна страву з в'яленого або смаженого м'яса, нарізаного великими шматками» [8, с. 97]; *майдан* «площа» [2, с. 126] та інші. Другу за чисельністю групу утворюють прикметники (всього 11 лексем). Наприклад: *баликовий*, *джигітський*, *йогуртовий*, *бергамотний*, *карагачевий* [9]. Найменшу групу становлять дієслова (3 лексеми): *балаганити*, *джигітувати*, *майданити*.

За типом запозичень виділено власне тюркізми (77,88 %) та гібридні назви (22,12 %). Серед власне запозичень назвемо, наприклад, такі: *шашилик* < запозичення з тюркських мов; пор. кр. *şaşlık* [5, с. 392]; чебурек < виводиться від тюрк. *çibäräk*, можливо, пов'язаного з чаг. *çäbläk* «плаский корж, випечений у жиру» [5, с. 289]. За іншою версією, в українську це слово надійшло з кр. *çiberek*. Гібридні назви свідчать про адаптацію тюркських лексем в українській мові. Такі тюркізми становлять меншість. Наприклад: *баликовий* < тюрк. *балык* < кр. *balyk* або тур. *balık* [5, с. 127] + укр. суф. *-ов* + закінчення *-ий*.

За сферою вживання виділено загальноновживану лексику, екзотизми та вкраплення. Загальноновживана лексика бере активну участь у процесах адаптації, словотворення, утворення синонімів. На цю частину лексики припадає 34,62 % лексем від загальної кількості. Це такі слова, як, наприклад, *йогурт* (є широко поширеним словом, спостерігається зміна значення лексеми в мові-реципієнті, адже в турецькій мові позначає «несолодкий кисломолочний напій без наповнювачів», а в українській мові вживається у значенні «солодкого кисломолочного продукту переважно з наповнювачами»), *шашилик* (слово бере активну участь у словотворенні: *шашилична*, *шашильковий*) та інші. Вкраплення служать для емоційно-експресивного забарвлення та демонструють ступінь володіння іншомовною лексикою. На долю такої лексики припадає 4,8 % тюркізмів: *ага*, *джигіт*, *баул* та інші. Найбільшу групу становлять екзотизми (60,58 %), які служать для передачі національного колориту, побуту, устрою, традицій, флори та фауни. Наприклад: *азу*, *айран*, *бамія*, *карагана*, *калкан*, *люля-кебаб*.

Частково адаптовані лексеми становлять більшість, ніж повністю адаптовані лексеми, що пояснюється не досить давнім характером запозичення, екзотичністю лексики, неусталеними графічними формами та відсутністю синонімів. Наприклад, лексема *бешбармак* є частково адаптованою, оскільки частково асимілювалася фонетично (наголос падає на останній склад) та морфологічно, але не адаптувалася лексично (вживається на позначення екзотичної страви, не бере участь у словотворенні та немає синонімів). Проте спостерігаються також повністю адаптовані лексеми. Наприклад: *балык* < кр. *balyk* або тур. *balık* [5, с. 127]. Слово адаптувалося лексично (у мові-реципієнті змінило своє значення, адже вживається на позначення не лише «просолоної і пров'яленої (інколи ще й прикопченої) спинки великої червоної риби», але й «прикопченого шматка м'яса»; бере участь у словотворенні – *баликовий*), фонетично (приспосувалося до фонетичної системи) та морфологічно; *майдан* < запозичення з тюркських мов; тат., кипч., каз., туркм. *maidan* «вільне, рівне місце», кр. *māidan*, тур. *meidan* «арена, площа; відкрите місце» походить від перс. *mejdan* «площа, арена» [5, с. 361]. Лексема адаптувалася морфологічно (відповідає морфологічним категоріям мови-реципієнта), фонетично та лексично (бере участь у словотворенні: *майданити*, з'явилося додаткове значення, адже вживається не лише на позначення «площі» загалом, але й конкретної назви площі в м. Києві).

Висновки. Отже, комплексне дослідження тюркізмів ХХІ ст. в українській мові показало, що у зв'язку із глобалізаційними процесами й прямим контактуванням із представниками тюркського світу зростає кількість тюркських лексем. Тюркізми запозичувалися з метою номінації нових слів і понять унаслідок знайомства з реаліями матеріального й духовного життя тюркського народу, а також для передачі національного коло-

риту, звідси в мові численні екзотизми. Деякі лексеми запозичувалися з метою експресивно-стилістично забарвлення – так звані вкраплення. Проте виокремлено також загальноновживану лексику, що є свідченням активного пристосування запозичених лексем у мові-реципієнті. Більшість частково адаптованих тюркізмів вказує на те, що процес їх адаптації ще триває й залежить від тривалості існування лексем у мові.

Перспективою подальшого дослідження є історико-етимологічний аналіз тюркізмів ХХІ ст. в інших слов'янських мовах.

Література:

1. Английские неологизмы. Киев: «Наукова думка», 1983. 172 с.
2. Балог В.О., Лозова Н.Є., Тименко Л.О., Тищенко О.М. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 280 с.
3. Гаркавец А.Н. Тюркские языки на Украине. Киев: «Наукова думка», 1988. 176 с.
4. Кримський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури. Твори. Т. 4. Київ: «Наукова думка», 1974. С. 447–583.
5. Мельничук О.С. та ін. Етимологічний словник української мови: в 7 т. К.: «Наукова думка», 1982–2012. Т. 1–6.
6. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. Москва: «Наука», 1976. 245 с.
7. Морозов С.М., Шкарапута Л.М. Словник іншомовних слів. Київ: «Наукова думка», 2000. 664 с.
8. Скопченко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. Київ: «Довіра», 2006. 789 с.
9. Словник української мови у 20-ти томах. Київ: «Наукова думка». URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=2172&page=96>.
10. Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення: словник. Київ: «Довіра», 2008. 271 с.
11. Тюркізми в восточнославянских языках. Москва: «Наука», 1974. 300 с.
12. Українська мова: енциклопедія. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 820 с.
13. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 2003. Т. 1–7.
14. Stachowski S. Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim. Kraków, 2014. 640 s.

Дочу А. Р. Тюркізми-неологізми в українському мові

Анотація. Стаття посвячена тюркізмам ХХІ в. в українському мові. В ній проаналізовані останні дослідження по даній проблематиці. Количественний склад тюркізмів, згідно лексикографічних джерел, становить 104 одиниці. Тюркізми заїмалися з метою найменування флори і фауни, реалій быта, традицій і звичаїв тюркського світу. В роботі встановлені основні типи тюркізмів, а саме: власні тюркізми і гібридні назви. Проведена тематична класифікація неологічної лексики на природну, кулінарну, громадсько-політичну і адміністративну, лексику матеріальної і духовної культури. Найбільше кількість заїманих лексем даних груп пояснюється відсутністю таких понять в аналізи-

руемом мові. Небольшое число тюркізмів-неологізмів виділено в групі, яка відноситься до абстрактної лексики і групі слів, що позначають ознаки предметів і їх дії. По сфері використання в роботі розрізняються загальнопотребительна лексика, екзотизми і вкраплення. Большу частку становлять екзотизми, які служать для передачі національного колориту, быта, пристроїв, традицій, флори і фауни і характеризуються відсутністю синонімів, похідних назв і нових значень, низької або нульовою ступенем адаптації. Меньше кількість образують вкраплення, використовувані для експресивно-стилістичної окраски, і загальнопотребительна лексика, яка свідчить про активне пристосування деяких тюркських лексем. По ступеню інтеграції частково адаптовані преобладають над повністю адаптованими лексемами, що пояснюється їх невеликим періодом використання в мові. Перспективою подальшого дослідження є аналіз тюркських лексем ХХІ в. в інших слов'янських мові.

Ключеві слова: тюркізм, неологізм, екзотизм, вкраплення, загальнопотребительна лексика, ступінь адаптації, частково адаптовані і повністю адаптовані лексеми.

Dochu A. Turkic neologisms in Ukrainian

Summary. The article is devoted to the Turkisms of the XXI century in the Ukrainian language. It analyses the latest research on this issue in the Ukrainian language. The quantitative amount of Turkisms extracted from lexicographical sources showed that they constitute 104 units. Turkisms were borrowed in connection with the need for naming of flora and fauna, the realities of life, traditions and customs of the Turkic world. The main types of borrowings were established in the work, namely, proper Turkisms and hybrid words. A thematic classification of neological vocabulary, which is divided into natural, culinary, socio-political and administrative, and vocabulary of material and spiritual culture, has been carried out. The largest number of the borrowed lexemes of these groups is explained by the absence of such words in the analyzed language. A small number of Turkic neologisms are distinguished in a group that belongs to the abstract vocabulary and a group of words denoting the signs of objects and their actions. According to the sphere of usage the commonly used lexis, exotic words and inclusions are differentiated in the work. Most of them are exotic words, which serve to convey the national coloration, life, structure, traditions, flora and fauna and are characterized by the absence of synonyms, derived names and new meanings, low or zero degree of adaptation. The minor quantity is formed by inclusions used for expressively stylistic coloring, and common used lexis, which indicates the active adaptation of some Turkic lexemes. According to the degree of integration, partially adapted lexemes predominate over fully adapted, explained by the short period of their existence of in the language. The prospect of further research is the analysis of the Turkisms of the XXI century in other Slavic languages.

Key words: Turkism, neologism, exotic word, inclusion, commonly used lexis, degree of adaptation, partially adapted and fully adapted lexemes.